

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru
shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

№19
(18904)

2017 чылдың
февраль 21
вторник

Хүннүң үнери — 07:40
Ажары — 17:47
Хүн дурту — 10:07

Садар өртээ хостуг 12+

Бөгүнгү
үндүрүлгөдө:

Шагааның ак айы
МЯЧИЛИГ
ХОККЕЙ 3

"Шынның" аалчызы
АРТИСТЕН
ДЕПУТАТ
ЧЕТКЕН 4

Тыва уран чүүлдүн
сылдыстары
ЫРЛАРЫ
КУТТУЛУБУШААН 5

Совет чогаалдың
төөгүзүндөн
ЧОГААЛЧЫЛАР
САЙЫДЫ" 6

Тыва — Москва облазы

БАШТАЙГЫ 15 ТОННА ЭЪТТИ ЧОРУТКАН

Тывадан хой эъдин Москвага аппарып садар дугайында дугуржулганы Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Москва облазының губернатору Андрей Воробьев-биле эрткен чылын-на кылган. Бо чылын ол дугуржулганы амыдыралга боттандырып эгелээн.

Москваның эң улуг садыг төвү «Фуд Ситиге» тыва хой эъдин садар дээн-дир деп ме-дээ солунуң номчукчуларының сонургалын оттурган. Тыва эътти алыры-биле «Фуд Сити»-биле кады ажылдап турар «Эко-мясо» (экология талазы-биле арыг эът дээн уткалыг) компания бодунуң кожуглуг рефрижератор машиназын Тываже чоруткан. Машинаның чолаачылары чечен омактыг Хагил Идрис биле Эсембаев Джабраил Москва биле Кызыл аразында дөрт хонуп чорааш чедип келгенер. Эрткен пятницада хой эъдин чүдүрүп чорудар дээн-дир деп ме-дээ дыңнааш, редакцияның машина-зы-биле Сукпактын «Заря» («Даң хаязы») көдээ ажил-агыйның бүдүрүлгө кооперативинге чеде бергеш, бүдүрүлгениң удуртук-чузу Сайын Оюн биле ужуражып чугаалаштыыс.

— Москваже чорудары-биле 30 тонна доңурган хой эъдин белеткеп алгаш турган улус бис. Ындыг-даа болза, эътти хүлээп ап турар тала баштайгы негелдезин ескертип, эриг эът алыр бис деп барган. Тес-Хемниң

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол, Сайын Оюн, Василий Оюн.

О-Шынаа, Ак-Чыраа көдээ ажил-агый кооперативтеринден 800 хойну садып эккелгеш, удур сок-каш, эъдин аайлап белеткээни-вис бо-дур. Малды согарын бол-гаш эъдин аайлап белеткээрин тускай технология езугаар, эът алыр кижилерниң, ооң иштинде мусульманның эң шыңгыы негелделерин барымдаалап чоруттувус. Бо чаа технологияны ажилчыннарга өөредир-биле тускай технолог специалисти-даа чалап турдувус. Москвадан

чоруткан машиназы дүүн кежээ чедип келди. 15 тонна хой эъдин бөгүн чүдүргеш, чорудар бис.

Тыва хой эъдин Сибирь реги-онунда эки деп үнелээн. Крас-ноярк, Новосибирск, Кемерово, Челябинск болгаш өске-даа улуг-улуг хоорайларның садыг четкилери болгаш ресторана-ры-биле сырый харылзаалыг ажылдап турар бис. Баштайгы 120 тонна эътти эрткен чылдың декабрьда-ла чоруттувус. Ону дораан-на арылдыр садып ап-парган. Сибирьжилер боттары-ла бистен хой эъдин садарын дилеп турар. Оон аңгыда бо чылын Киргизия, Калмыкия-биле база дугуржулгаларны кылган бис» — деп, Сайын Васильевич Оюн кысказы-биле таныштырып чугаалады.

Бүдүрүлгө чериниң эът шыг-жаар улуг складынга келдивис. Ооң даштында улуг рефрежа-тор машина тур. Чолаачыла-ры машинаның иштин чодуп аштаан, эът чүдүреринге белет-кээн турлар.

— Бо аразында чарыгдал-дарны санап көөр дээш, бисти шенелде кылдыр чорутканы бо. Тывада бир дугаар кээп тур бис. Казань, Пермь, Волгоград, Ростов, Астрахань дээш хей-хей черлер-биле ажылдап турар бис. Тыва хой эъдин чиген бис. Дыка эки чаагай чорду. Мен бодаарымга, эки эът садыглар-га үр чытпас-тыр ийин — деп,

чолаачыларның бирээзи Хагил Идрис бодалы-биле үлешти.

Эрткен чүс чылдың 90 чыл-дарындан бээр Москваның садыг черлеринче Тываның хоюнун эъдин чорудуп көрбээн. Бо төөгүлүг болуушкунга кир-жип, «Заря» көдээ ажил-агый кооперативиниң удуртулгасын-га, ооң ажилчыннарынга байыр че-дирери-биле Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол-биле ТР-ниң көдээ ажил-агый сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Эрес Даңзы-Белек база чедип келген.

«Тыва хой эъдин бөгүн Мос-кваже сөөртүп чедирери-биле чорудуп турарымыс бо. Бо ажил-ды доктаамал чорударын орал-дажыр бис. Москва облазынче эң-не шилиттинген, экология талазы-биле арыг продукцияны чорударымыс билдингир! Бо хе-рекке онзагай рольду силерниң «Заря» көдээ ажил-агыйның бүдүрүлгө кооперативи ойнап турар. Чедишкенин ажил-ижиңер дээш силерге байыр чедирип тур мен. Эр хейлер!» — деп, Шолбан Кара-оол чу-гаалаан.

Сөөлгү он чылда респу-бликада шээр малдың баш саны 1,5 млн. четкен, ооң 1,3 млн. хирези тус черниң, чолдак кудуруктуг тыва хойлары. Бо рекордчу көргүзүгүн эки үе деп чугаала-жырымыс ССРЭ үезинде безин чедип албайн турган.

(Уланчызы 2-ги арында). ➔

Хүннүн медээлери

СОТАЛЫГ ХАРЫЛЗААНЫ—ШЕРИГ
ХООРАЙЖЫГАЖЫНГА

55-ки адыгжы бригаданың девискээринге соталыг харылзаа тургузарының дугайында Тываның Баштыңының саналын Мегафон деткээн. «Мегафон» компанияның республика девискээринде соталыг харылзааның башкарычы оператору 55-ки адыгжы (даг) бригаданын шынарлыг соталыг харылзаа-биле ханды-рар. Шериг хоорайжыгажының социал-экономика ханды-рылгазының талазы-биле Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун даалгазын күүседир-биле республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы соталыг харылзааның операторлары-биле кады соталыг харылзааның бааза станциязын тударының талазы-биле ажилды чорудуп турар. Төлевилелдин сорулгазы улуг — шериг хоорайжыгажының девискээринге соталыг харылзааны экижидери.

«Мегафон» акционерлиг нии-тилелдин Абакан регион сал-бырының директору Евгений Поповтуң чугаалап турары-биле алырга, даг-адыгжы бригаданың девискээрин соталыг харылзаа-биле хандыраарының дугайында делегн Тываның Чаззаа кириген.

— Бааза станцияларын тургузарының айтырын чогумчалыг шийтпирлээр-ин, республиканың чурт-такчыларының-даа, органи-зацияларының-даа делеглерин-ге дарый харылаарын кызыдып турар бис. Кажан шериг хоорай-жыгажыга бааза станциязын тургузарының дугайында айты-рыг тургустунуп келирге, ону дораан кичээнге алган бис. Бо чылдың бирги чартында 3G стандарттың харылзаазы даг-адыгжы бригаданың девискээ-ринге көстүп келир. Оон чоорту ол объектини чаартыр, ынчан 4G четкиге ачы-дузаны чедирер апаар. Ооң суургазы даг-адыгжы бригаданың девискээринин чоогунга туттунар, чоок-кавы бажыңнарны база хаара тудар. Амгы үеде бааза станциязын тургузарының баш удур санал-галарын кылып, белеткел ажил-дарын чорудуп турар бис — деп, ол чугаалаан.

«Мегафон» идегелдиг харыл-зааны кезээде магадылап кел-ген деп, Евгений Попов немээн. «Мегафоннуң» бааза станция-лары электри энергиязының өжөр чоруундан камгаладыг, элээн каш хонук дургузун-да бот-тускайлаң ажилдап шыдаар.

СУРАГЛЫГ ЭРТЕМДЕННИН
НОМНАРЫ

Бүгү делегейге ат-сураглыг күрүнө ажил-дакчызы, чөөн чүктүң шинчилекчизи, журналист, академик, Россияның даштыкы хайгылының баштыңы болгаш өске-даа харысалгалыг албан-ду-жаалдарны ээлеп чораан Евгений Примаковтуң он том ажылы өөрөдиге ному болгаш бүдүн үениң көрүнүү болур.

Евгений Максимович При-маков 1929 чылдың октябрь 29-та Москвага төрүттүнген, 2015 чылдың июнь 26-да мөчээ. РФ-тиң даштыкы херектер сайы-ды, Чаззааның Даргазы, Садыг-үлетпүр палатазының прези-дентизи чораан ол удуртукчу бодунуң номнарын аңгы-аңгы чылдарда бижээн, чурттуң ол чылдарда канчаар хөгжүп кел-генин кара-биле көргөн херечи болур. Садыг-үлетпүр палатазы политиктиг ажилдакчының, эртемденниң болгаш стратег кижиниң Россияның бизнесинге сайзырадырынга болгаш дет-киринге улуг салышкынын барымдаалааш, ооң 10 томуг ажылын парлапгаже үндүрер шийтпирни хүлээп алган.

Тываның күрүнө универси-тединиң хуралдар залынга чыылган студентилерге поли-тиктиг ажилдакчы болгаш жур-налист Евгений Примаковтуң ажил-амыдыралының, поли-тикага, делегейниң ажил-чо-рудулгазынга чедииниң киржилгезиниң дугайында фильми көргүскен. РФ-тиң Садыг-үлетпүр палатазының оралакчы президентизи Максим Фатеев хүндүткелдиг хүлээп алганы дээш өөрүп четтирге-нин республиканың удуртул-газынга илереткеш, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга

дипломаттың чогаалдарының 10 томуг чыындызын белек кылдыр тывыскан, ында 2015 чылда парлаптыг «Белдир черге ужуражылгалар» деп ажы-лы база кирген.

Регионнуң удуртукчу-зу номнар дээш, Россияның төөгүзүн чуртта дыка хөй төөгүлүг болушкуннарның кир-жикчизиниң бадыйкааны-биле таныжар арганы бергени дээш, четтиргенин илереткен. «Ындыг өндүр улуг кижилерниң, бистиң чуртувустун бот-догунаан чоруу дээш демисежил чораан бол-гаш ону чедип алган төөгүлүг кижилерниң үе-чегелери бол-лур аас-кежиктиг болган бис. Оларның аразында Евгений Максимович Примаков эң ат-сураглыг кижиге болур. Тываның парламентазын ажилдап тур-гаш, ооң эрттирип турганы дыка хөй хемчеглеринге киржи-п турган мен.

Бистиң чуртувуста Влади-мир Путин, Сергей Шойгу дээн ышкаш төөгүлүг кижилер-биле чаңгыс үеде чурттап турар бис дээрзин улуг ачылдыг бис. Оларның ачызында байлак төөгүлүг нация болгаш чурт болуп турар бис, ол чурт кай-гамчык төөгүлүг болгаш келир үелиг» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Күрүнө ажилдакчызы, эр-темден, политик Евгений При-маковтуң бижээн ажилдарын чоокку үеде номчуп доозарын, ооң-биле күзүлдиг кижилер шуп-ту таныжар кылдыр номнары А.С. Пушкин аттыг библиотекага дамчыдып бээрин республика Баштыңы буюрду.

Ындыг номнары Тываның күрүнө университетиниң библиотекказынга база берген.

ТР-ниң Чаззааның парлапга албаны.

БАШТАЙГЫ 15 ТОННА
ЭЪТТИ ЧОРУТКАН

Чолаачылар (солагай таладан) Х.Идрис, Э.Джабра

(Тончүзү. Эгези 1-ги арында).

Бөгүн Тываниити малдың баш саны-биле Сибирь федералдыг округта бирги черде, а Россия Федерациясында, бажында 10 регионнуң 7 дугаарында турар. Республикада хой, өшкүнү баш саны Россияда шээр малдың ниити санының 5 хуузу ээлеп турар. Республика малдың баш санының бо хире өзүлдези ТР-ниң Чаззааның тускай угланыш-кынныг деткимчезиниң ачызында чедип алдырган. Арат ажил-агыйларын, мал ажил-агыйлыг кооперативтерни хөгжүдеринче инвестицияларны каш катап естүрген.

Тываның Баштыңы малажыл-агыйын дүрген хөгжүдөр дээш, губернатор төлевилелдери-биле тускай программаларны боттан-дыраарын чедип алган. Оларның

эң-не билдингирлери — «Малчын», «Чаңгыс суур — ча-бүдүрүлгө», «Аныяк өг-бү — кыштаг», «Инек — чөмгөр малым» төлевилелдерни тандыраарына чылдың-на деткимчени көргүзүп турар.

Амгы үеде республика эрге-чагыргазы Россияның ноктарынче бодунуң продук-тын үндүрүп шыдаар улуг ба-бүдүрүкчүлери хевирлээр көдээ ажил-агый кластер тургузар сорулгалыг. 2016-да Сукпак суурда туттун-күрүнө-хуу эштежилгелиг «За-көдээ ажил-агыйның бүдүр-кооперативи ону боттанды-шыдаар дээрзиниң бир ба-калы бо-дур.

Даш-оол МОНГ

Владимир ЧАДАМБА-тырттырган чурукту

Мал кыштаглаашкыны

Харлыг кыштың соогунда
Кадам малын чудатпас дээш,
Балдыр сыкпас, олут орбас
Малчыннар алдар-мактал!

Малчын кижиниң чымыштыг ажил-ижи чылдың дөрт эргил-дезинде үзүктелешкин чок үргүлчүлээр. Харлыг кыштың соогунда-даа, кагыдып-сукса-дып кээр халыын изигде-даа хөөкүй малчыннар, шынап-ла, амыр-дыжын уттупкаш, кодан малын одарладып, оор-суктан, кокай-бөрүден камгалаар дээш, балдыр сыкпайн, амыр-дыш чок ажилдап чоруурлар.

«Кадарган малывысты чаңгыс-даа башты хоратпайн, онча-менди кыш ажыар дээш, кызып-кылайып-ла тур бис. Мал-маганның амдыызында күш-деңгели шырак, хүр кыш ажып тур. Шээр-даа, бода-даа малдарны одарже үндүрүп, кадарып тур бис» — деп, ТР-ниң алдарлыг малчыны Тарыс Ондар чугаалап турар.

Алдан-Маадыр сумузуңуң малчыннары Тарыс, Оюмаа Ондарларның кыштаа Сарыг-Даш деп черде. Оларның ажаал-да-хайгааралында турар 30 ажыг бода, 20 ажыг шээр малының күш-деңгели, шынап-ла, күскү хевээр, көөрге безин силиг, сер-гек көстүр. Малчыннар коданында 20 тонна сигенниг, ону төрзэн хой, өшкүгө өйлеп берип турар.

Феодалдыг Тыва үезинде дарладдың кинчи-бегин үзе сол,

ХОРАМЧА ЧОК

хосталга дээш чаныш-сыныш чок демисежил чораан Алдан-Маадырларның турлаа болган Оргу-Шөлдүн алды баштыг Кара-Дага кыштагда ат-сураглыг малчын Владимир Ондарның коданында алды чүзүн малы чидириг чок онча-менди кыш ажып турар. Коданда мал чеми, кургаг өдек четчир. Малчыннар, сакманчылар мал оолдаашкы-нынга белең.

Оргу-Шөлде кыштап турар ат-сураглыг херээжен мал-чын Дартаа Дартайовна биле Хуна Ооржактарның кадарган шээр-даа, бода-даа малдары чүм ойттуг-сигенниг черлерде одарлап, кыштың бергезин тоор-даа хире эвес семис-шы-ы-

рак кыш ажып турарын көргө бо кижиниң сагыш-сетки өөрүвес аргажок.

Бодунуң-на кызыл күжү-бүдүн-хүн дивейн уйгу-дыш ажаап-тежээп, кадарып тур өстүрүп алган малын, кым-болза, чидириг чок онча-менди кыштан ажырып алыр дээш, зар апаар. Ынчангаш көдээ ажил-ишчилери харысалгаз улам күштелдирген. Кожу чагыргазының көдээ ажил-агый эргелелиниң тускай эртем-лери, сумунуң удуртукчулар малчыннары үе-шаанда э-гип-кезип, кыштаглаашкыны байдалын кичээнгеиниң төвүн алган.

Бораш ОНДА

Шагааның ак айы

АК КАДАК

Кыштын адак айын «Ак ай» дээр. Шагаа байырлалының бүдүү хүнүнде белеткенген, арыгыланып, аштанган, ак чеми-нин дээжизин ончалаан, чүдүп, сүзүглээн улуг, бичии улустуң ындазында хей-аът кирип турары аажок.

Хоорай-суур аразында хей-ниитиниң аргыжылгазын аңдырып турар «Газельге» шурупкаш, Кызылче чоруп ор-тен. Аңаа лама башкыларның улуг номналынга кирип, хүрээге үзүлгөп, арыгыланып алыр дээн орулгам-на ол. Мээң чанымга кир кырган-ава олурган. Чон аразында кандыг кижилер чорбас дээр, кожом угбайны көөрүмге, арааның чажын аштап-ла чо-уур болган. Ооң сагыш-сеткили ир-ле муңгаралга таварышкан-дыр деп билдим. Автобус доктаа-алынга дүжүп кээримге, амдыы бай база-ла мээң-биле кады үрээже кылаштыпкан.

Хүрээже баар орукче кады оруп орташ, угбайдан сагыш орап: «Аарып тур силер бе, бам?» — деп сонургадым. Ол туттыгаш: «Кижилер сагыш-сетки-ни үндүр, ак, караны чажыт чок таалажып шыдапас апарган-дыр ийин бо. Кижилер хому-адып аарындан база коргар. Шагаа бүдүүзүндө чалаттырып орташ, дуңмам уругнуң үлөп турган ак кадаан албайн барга-мын муңгарал чоруурум ол-дур ийин. Ам канчаар, артындан кы-тап, бурганга тейлеп чоруу-рум уйнаан. Бурган мурнунга дүп тура: «Чаңгыс мен эки чо-уун» деп тейлевес-ле болгай. Туурамылыг бойдус, делегейим, чаным чаагай-ла турзун, чер-түм эки-ле турзун деп чал-ырыр. Багай күзүзүшкү-биле йлээр болза, бурган кижини лээвес, хоржок. Меңээ дөртөн ша өртектиг кадак сунмайн турган хөөкү дуңмам-биле соо-лывыс база каттыжа берген юп турар. Дуңмамга келгеш: хей ажи-төлдүг улус-тур бис, дуңмам. «Серемчиде хорамча к», кады хүрээ чедип, соодалыс-сардырып алыыл дээримге: мен бодум баргаш чардырып-дым, сен база бодун хүрээге-де бер, чарып бээр» деп омча чок харылаан. Күжүр-дүмгаш кандыг багай чүве кы-п, буруулуг чүнү кылган кижилер мен? Канчалдыр-даа буруу-

даан болзумза, дуңмамга экини-ле күзеп, хей-ле чүүлду кылган ышкыш-тыр мен. Арты, мурну-вуста өзүп орап салгалывыс-даа бар. Оон канчап эгенмес бис. Ажи-төлдөрдө канчап эдержи-рил? Интернат уруглары безин ук-төөгүзүн дилеп, айтырып чо-руур. Төрөлдер чүгээр улусунга чоргаарланыр боор».

Ол угбайның саймааралы мени дыка бодандырыпкан. Чаңгыс ак кадак албайн, кижилер канчап ынчаар муңгараар боор. Аргажок аар өртектиг үнелиг белек эвес. Кажан кадак хирлени бээр, канчаар-даа аайын тып-пас сен. Ону анаа-ла октаптар дээр, ыдыктарга хамааржыр. Ол угбайны ынчалдыр оожук-турар бодап чоруп ордум. Ооң сагыш-сеткилинде муңгаралы улам мени хөлзеткен. Ол чу-гаазын мынчаар уламчылай-дыр: — Чеже-даа өскүс болзу-вусса, өөр-өнер кылдыр өзүп, ажил-агылыг, амыдыралдыг апарган бис. Авамыс кончуг бы-жыг туруштуг, уйгу-чыдын чок кижилер. Бисти хирге-чамга дээр-теп, өскүсүрөтпейн өстүрген. Доозавысты өлөп-баштап каа-рындан аңгыда: «Чону чоорган, ынакшыл кедилги, шын күчүлүг, шынар ачылыг, тыва кижилер мал кудуруундан туттуна түрөвес» деп мерген угаадылгарга кижилер өстүрүп кааны амыдыра-лывыска ажыктыг болган.

«Кижилер караа кылаңатпас, ыт думчуу борбаңатпас» ди-жир. Ак кадак сунар езулал — хүндүткелдин улуг демдээ. Мөчөөн кижиниң холунга ак кадакты безин чедер ораныга өргүлдө кылдыр тутсуп каар ыш-кажыгай. Мээң дуңмам ол бүгүнү эки медресе билер хирезинде Шагаа таварыштыр иези ышкыш азырап, өстүрүп каан улуг-ла угбазына ак кадаан чаңгыс меңээ сунмаска, хомуданчыын чүү дээр. Дуңмамга дыка-ла ду-залажып чораан мен, чүнүң ужу-меңээ ынчаар хомудуп чоруурум билбес-тир мен.

Авамның эң-не идегеп, сү-мележи, дузалаар уруу чордум. Ынчангаш ол бир дуңмамның демдегеп турары «бизнезин» тургузарына кирип, бажың тудар черин баш удур боданып, олар бодап четпес турда-ла,

чүнү-даа болза тудуп алзын дээр, черни безин ап каан мен. Дуңмамга келгеш, чер, сугнуң эзлеринден кежик дилеп, кадак өргүүрүн, дагылганы эрттире-рин, от чаякчыны чемгерин-даа өөреткен мен.

«Кижилерге кылган дузанын сагындырып чугаалавас, ооң харызын манапас. А харын-даа өске кижиниң херзэнге дорт киришпес, аңаа дуза, сүме кадып чорбас болза эки. Олар ботта-ры боданып, чурттап өөренир ужурулуг» деп «Библия» номун өөренип чораан угбам мени ынчаар чагып чораан. А мээң сүзүглөп чоруурум болза, кым-бир кижиге сүме, дуза херек болза, дүрген-не дузалаарын кызыдар мен. Кижилер бүрүзү-ле дыка дүрген айтырыгны шиит-пирлеп боданыптар кылдыр чаяттынмаан».

Хүрээге угбай-биле кады келгеш, оочур манап олур бис. — Ак кадак! Ооң үнезиниң улуун! Шагаада кижини канчап ынчаар кыдыг-каралаар боор... «Улуун улчутпас, аныяан алгыртпас» дээр. Аймактын улуу-даа-дыр силер. Хомудаарыңар чөл хире-дир — деп чугаалап олурдум.

Шагаа — сагыш-сеткилдиги чии-гедип, арыглаар ыдыктыг байыр-лалывыс болур. Дуңмаларымга «Аюуш» бурганын Дацандан ча-лап бердим, оларга чүглө экини күзеп чоруурум мен. Амдыы кады келгеним кырган-ава хүрээниң садындан хей-ле ак кадактар садып ап тур.

Кадак! Ону каяа ажыгла-вас дээр. Арт-сын, улуг оваага сүзүглөп, аржаан-суглар эм-дом болзун дээр чалбарыыр. Хүндүлүг аалчыларга өөрүш-күзүн илередир. Ылаңгыя келин кыс айтырып алырда, өдөк-хонаш арыглап, от-көс актадып, янзы-бүрү дагылгалар кылыр езулалдарга кадак чугула херек.

Шагаа айында ак кадактарны сөңнөп, амыр-мендвис солчул эң-не эки күзүзүшкү-биле кылыр бис. Ха-дуңма чонумга, кады төрөөн дуңмаларымга шупту-зунга курлак чедир мөгейип, ак кадамны чалбара тудуп, мөгейдим. Курай-курай!

Римма Ооржак,
башкы.

Элегес-Аксы суур.

ЫДЫКТЫГ ЭРТИНЕЛЕР
ДЕЛГЕЛГЕЗИ

Февраль 15-те Нацио-нал музейниң буддизм за-лында чылдың-на Шагаа бүдүүзүндө чаңыл болган Ыдыктыг эртинелерниң дел-гелгези ажыттыганы. Будда Шакьямуниң болгаш улуг башкылар Чже Цонкапа, Наропа, Гуру Падмасамбха-ва оларның мага-бодунуң хүлүндөн кылган ыдыктыг эртинелер Россияның өске регионнарында чок, чүглө бисте, Тывада, бар.

«Бо ыдыктыг эртинелер дээрге бодунуң чуртталгазын шажыңа бүрүн өргүп, амылыг амытан бүрүзү дээр йөрөөл са-лып чораан улуг лама башкылар таалап алган соонда, оларның мага-бодунуң сөөктерин өртте-дипкенде, шак ол хүлден тывыл-ган янзы-бүрү эртинелер даштар болур. Оларга хамаарышкан бүгү чүүлдер кижилер бүрүзү-ге эки, чаагай угаан-медерелди от-туруп, багай чүүлдерден кижини чайладып чоруурум улуг күчүлүг энергиялыг» деп, Сопа Ринпоче Лама «Майтреяниң төлөвилели» буклединде бижээн.

Залда 36 эртинелерни дел-

гээн. Ук эртинелерни 2009 чылда Аганак Хертек башкы ыдыктаан. Оларның хей кезини Чадаананың Үстүү-Хүрээзинден тывылган, а чамдыктарын Тибеттен, Кы-даттан, Моолдан 19 вектиң 30 чылдар үезинде экелген бооп турар. Пөсте чурраан бурган-нарны (танкаларны) база бо делгелгеден көрүп болур. Будда Шакьямуни, Майдыр бурганнар-ны, херээжен бурган Палдан Лхамону, ыдыктыг «Алдын-Хе-рел» судурну Шагаа бүдүүзүндө көрүп, оларга тейлеп аар аас-кежикти хайырлаан Национал музейниң ажилдакчыларына өөрүп четтиргенин көрүкчүлөр илередип турдулар.

Ыдыктыг эртинелерниң дел-гелгезиниң ажыдышкынының үезинде Тываның төп Цечен-линг хүрээзиниң Кески ламазы Уран-Даш Монгуш башкы ном номчул, үнүп орап олуттук Да-гаа чылының шынарларын база саңны канчаар шын салырының дугайында делгереңгей тайыл-бырны чыылган чонга берген.

Делгелге март 5-ке чедир уламчылаар.

Светлана ООРЖАК.

ХӨЙ-НИИТИ ШУУЛГАНЫ

Бай-Тайга кожуунга Шагаа бүдүүзүндө ыдык айында хөй-ниитичи ажилдакчыларының шуул-ганын эрттирген.

Аңаа дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну, ТР-ниң экология сайыдынга ажилдап чораан, амгы үеде республиканың хоочуннар эвилелиниң даргазы Сагаан-оол Кызыл-оолович Долгар биле кожуун чагыргазының болгаш суму чагыргаларының даргалары, суурларның агит-квартираларының болгаш өске-даа хөй-ниити орга-низацияларының удурткучула-ры, идепкейлиг хөй-ниитичилер, хоочуннар киришкен.

Чоннуң бо улуг чыгыңа кожуунуң иштики херектер эргелелиниң начальниги Эр-тине Успунуң корум-чурум

байдалының дугайында илет-келин дыңнап, чоннуң социал амыдыралына, ажи-төл ки-жизидилгезинге, корум-чурум байдалына хамаарышкан дыка хөй айтырылганы сайгарып, ажык чугааны чоруткан.

Бо чылын кожуунга агит-квартираларның тургустун-ганындан бээр 50 чыл оон демдеглээрин база шуулганга чугаалашкан. Ынчангаш суму бүрүзүнге 5 аңгы хевирге чогаа-дыкчы ажилдарны организас-тап чорударын дааскан. Моон мурнунда ажилдап чораан хөй-ниити ажилдарының хоочунна-рын, херээженнер чөвүлелиниң кежигүннерин шаңнап-мактаар. Күш-ажылдың хоочуннары, буянныг, ажил-ишчи кижилер-биле ужуражылгаларны эрттирер.

Шеңне КУУЖААН.

МЯЧИЛИГ ХОККЕЙ

А. Күжүгет, «Тергиин хаалгач-чы» деп атка Эрзин сумузуңуң

аныяктар командаларының ой-накчызы А. Ижи олар төлөптиг

болган. Тиилээн командаларга бирги, ийиги, үшкү чергениң

дипломнарын, медальдар бол-гаш акша шаңналдарын тывыс-кан. Тиилекчилерни шаңнап мактаарына кожуун чагыр-газы болгаш мячилик хоккей федерациязының даргазы И.К. Ламажап деткикчилээн.

Дараазында болур мячи-лик хоккей маргылдаазына Нарын, Мөрөн сумуларның командаларының кирижи күзөңгө. Ол ышкыш школа-чылар аразына хоккей мар-гылдаазын эрттирери-биле школаларның тренер-башкы-лары элээди оолдарны белет-кээр чугула. Черле спорттуң кышкы хевирлеринге школа-чыларны массалык-биле хаа-ра тудар ажилче өөредилге эргелелиниң, школаларның онза кичээңгей салыр үези келген эвес бе?

Халарбаа КАРА-ООЛ.
Эрзин кожуун.

Тыва чоннуң национал байырлалы Шагаага турас-кааткан кожуунуң бирги чери дээр мячилик хоккейге маргылдаа Эрзин суурга эрткен.

Эрзин сумузуңуң хоочун-нар, аныяктар командалары алгаш Сарыг-Булуң, Бай-Даг муларының хоккейчилери маргылдаага кирип, солун онну көргүскеннер. Чидиг амиселдин түңнелинде Сарыг-булуң сумузуңуң командалы-мга-даа уттурбайн, бирги эрге төлөптиг болган. Ийиги алгаш үшкү черлерни Эрзин музуңуң хоочуннары болгаш аныяктары тус-тузунда алган.

Маргылдааның «Тергиин алдакчызы» деп атка Эрзин музуңуң хоочун ойнакчы-зы Юрий Монгуш, «Эң эки ойнакчы» деп атка Сарыг-булуң сумузуңуң ойнакчызы

«Шынның аалчызы»

Артистен депутат
ЧЕТКЕН

Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондар Ада-чурт камгалакчыларының хүнү база Шагаа байырлалын таварыштыр бистиң редакцияның аалчызы, Республиканың төлөпиг адаларының бирээзи, билдингир күрүнө ажилдакчызы, драматург. Ч. Ондарның үе-чегези ооң ажил-ижин база чогаадыкчы намдарын билир-даа болза, амгы үеде аныяк-өскенге үлегер-чижек болзун дээш, интервьюнүң эгезинде кысказы-биле таныштырар бодадым.

Ол 1955 чылдың ноябрь 16-да Чадаана хоорайга төрүттүнген. 1978 чылда Москваның Щукин аттыг дээди театр училищезин тергип эки өөредилге-биле дооскаш, Виктор Көк-оол аттыг театрга шии артизи бооп ажилдаан. 1987 чылда Новосибирскиде Партияның дээди школазының журналистика факультетин дооскаш, СЭКП Кызыл хоорай комитетинге культура, спорт болгаш кадык камгалап талазы-биле айтырылганы харылап ажилдаан.

Чылгычы Ондар аңаа бир чыл ажилдап чорда, партияның путевказы-биле иштики херектер органнарынче ажилдадып чоруткан. 1988 чылда Ч. Ондарны Киевтиң Иштики херектер килдизиниң дээди курстарынче өөредип чорудар деп турда, СЭКП Тыва Обкомунче келдирткеш, Культура яамызының сайыдының уран чүүл талазы-биле оралакчызынга, а 1989 чылда Культура яамызының сайыдынга томуйлаан. Укажылга Ч. Ондар 13 чыл дургузунда ажилдаан.

2001 чылда Чылгычы Чимит-Доржуевич ТР-ниң Чазааның Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы апарган.

Чылгычы Ондар.

2001 чылдың октябрь 24-те Ч. Ондар Күрүнө Думазының соңгулдаларына киришкеш, РФ-тиң Федералдыг Хуралының Күрүнө Думазының депутатына соңгукташ, 2 чыыш улаштыр ажилдааш, ооң соонда Казахстанда Россияның элчин чериниң 1-ги секретарына бооп ийи чыл ажилдаан соонда, Тывага келгеш, ТР-ниң Чазааның Даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле агентствозун удурту берген.

Чылгычы Ондар — 3 ажал-төлдүң үлегерлиг адазы, 6 уйнуктарының кырган-ачазы.

Амгы үеде Чылгычы Чимит-

Доржуевич Национал театрының директорунуң оралакчызы.

— Ажылыңарның угланышкыны кандыгыл? — деп сонугарга айтырдым.

— Ажылымның кол угланышкыны — Национал театры даштыкы чурттар-биле болгаш Россияның регионнары-биле харылзаштырар айтырылганы шийтирилээри.

Бо чылын апрель айда Алтай Республиканың Даг-Алтай хоорайда театрының артистери аалдап кээр. Июнь төңчүзүнде Тывага Москвада Ермолова аттыг академиктиг театрының артистери кээр. Августа Татарстаның театр коллективи гастрольдап кээр. Москваның өске-даа театрларының коллективтери маңаа аалдап кээр талазы-биле ажил чоруттунган.

Бистиң театрывыстың артистери Моолче гастрольдап баар талазы-биле айтырылганы дугуржуп турар бис. Июль айда «Навруз» Бүгү-делегей чергелиг түрк дылдыг улустарның мөөрейинге киржир бис. Ол чоруй, Татарстанга тыва театрының артистери гастрольдап чедер. Бо айтырыг талазы-биле дугуржулга болдунган.

Түрк дылдыг улустарның Башкирияга болур «Туганлык» улуг мөөрейинче тыва театры база чалаан.

Майда Москвадан критиктер келир. Олар тыва театрының Театр ниитилелиниң эвилели-биле кады драматургтар аразына семинар эрттирер. Оон аңгыда кожавыста Шарыповадан артистер Тываже кээрин дилеп турар. Оларга чөпшээрелди берген.

— Четтирдим, Чылгычы Чимит-Доржуевич, ажил-ижиңерге чедишкinnerни күзедим.

Светлана ООРЖАК.

БӨДҮҮН, БИЧЕ СЕТКИЛДИГ

Тимур Опал-оолович Ховалыг 1959 чылдың февраль 23-те Чөөн-Хемчик кожуунунуң Ийме сумузунга арат өг-бүлөгө он ажал-төлдүң ортуну бооп төрүттүнген. Ол 1976 чылда Ийме ортумаа школазын дооскаш, күш-ажыл стажын эртери-биле «Ленин» колхозка дузалакчы малчын болуп ажилдай берген.

Дээди эртемниг башкы болур күзелин чедип алыры-биле ол малчын кижиниң бачым-чай чок ажылындан хостуг үлерин халас эрттирбейн, шылгалдаларга бүдүү белеткенип чоруп турган. Сураанын чедип алыр дээр-ле болгай, 1988 чылдың күзүндө эгелеп ол Кызылдың башкы институтунуң студентизи апарган.

Студент чылдар билдиртпейн эрте берген. Тимур Ховалыг 1983 чылда Кызылдың башкы институтун доозуп, эге класстар башкызы деп тускай эртемни чедип алган. Сактырга-ла, институт доозуп алырын манап турган ышкыш, ол-ла чылын Тимурну шериг албан-хүлээлгезин эрттирери-биле кыйгырты берген. Төрзөн чуртунуң мурнунга хүлээлгезин ол Забайкалье шериг округунга чедишкinnerни эрттиргеш, офицер эргелиг чанып келген.

Башкының чымыштыг ажылы-оол Ийме ортумаа школазының интернадына кижизидикчи башкы болуп эгелзэн. Дараазында чылдарда улус депутаттарының район совединиң өөредилге килдизиниң инспекторунга, школа директорунга, суму чагыргазының даргазынга ажилдаан. Амгы үеде ол Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының өөредилге

эргелелиниң начальниги бол ажилдап турар.

Чөөн-Хемчик кожуунунуң башкылары Тимур Опал-оолович Ховалыгны бөдүүн, биче сеткилдиг удуртукчу деп хүндүлөп чору Ниитизи-биле ол 35 чыл а стажтыг, ооң иштинде 25 чыл башкылап ажилдаан. Үр үеде сеткилдиг күш-ажылы дээш «Тити улус өөредилгезиниң тергени» атты алган. Күш-ажылда хоочуну, БЭАЛКЭ (ВЛКСМ) Комитетиниң «Эң тергип келгеш сомолчу башкы» («Лучший учитель комсомолец») деп хөдөмдээниң эдилекчизи.

Ажыл-агыдан хостуг үлеринде ол спортчу маргылдардан черле чыда калбас. Хоочунга, республикага өөрөнчилер, аныяктар болгаш хичуннар аразына волейбол, баскетбол маргылдаларын эрттирикчизи, деткикчизи.

Тимур Опал-оолович өөнүн ишти Зоя Картыг-оолова Ховалыг Чадаананың № 3 школазында математика башкысы РФ-тиң ниити өөредилгезин хүндүлүг ажилдакчызы. Ховалыгларның өг-бүлөзи үш ажал-төлдү өстүрүп кижизитке дээди эртем-сургуулду доздуруп каан үлегерлиг өг-бүлө Хүндүлүг «Шын» солуну-вусту таварыштыр Тимур Опал-оолович биле Зоя Картыг-оолованың өг-бүлөзине Шагаа байырлалын таварыштыр каң-дегидишкылды, аас-кежикти, ажал-ижинге чедишкinnerни күз каалыңар эргим чонум.

Дарый-оол КУУЛУ Чадаана хоорайның хүнүлүг хамаатызы, ТР-ниң көд ажил-агынының алдарл ажилдакчызы.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

М.О. Монгушту Россияның болгаш Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга болгаш Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылынга алдар болдурган юбилейлиг тураскаал медаль-биле шаңнаарының дугайында

Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Россияның болгаш Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга болгаш Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылынга алдар болдурган юбилейлиг тураскаал медалы-биле «Кызыл хоорайда өскүс уругларның

школа-интернады» күрүнениң өөредилге албан чериниң таңнылы Михаил Очурович МОНГУШТУ шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ. Кызыл хоорай 2017 чылдың январь 31 №17

Тыва Республиканың күрүнө шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Өзүп олар салгалды өөредиринге болгаш кижизидиринге улуг салышкыны, эртем болгаш өөредилге адырынга хөй чылдарда үрө-түңнелдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Тыва Республикада күш-ажылдың хоочуну Георгий Николаевич КУРБАТСКИЙ-ГЕ тыпсыр.

Кадык камгалап системазынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың кадык камгалап алының алдарлыг ажилдак-

чызы» хүндүлүг атты Ылап-ла медицина камгаладылганының Тыва Республикада девискээр фондузунуң директору Вера Ховалыговна АНАЙ-ООЛГА тыпсыр.

Культураны болгаш уран чүүлдү хөгжүдеринге ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты «Республиканың өскүс уругларының болгаш ада-иезиниң хайгаралы чок арткан уругларның школа-интернады» күрүнениң бюджет ниити-

өөредилге албан чериниң кижизидикчизи Валентина Сайыновна ЧООДУГА тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

Культура адырынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле Кызыл кожуунуң Каа-Хем суурда уругларның уран чүүл школазы муниципалдыг бюджет албан чериниң чурулга уран чүүлүнүң башкызы Анна Буяндыевна ХОМУШКУНУ шаңнаар.

Кадык камгалап адырынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республикада кадык камгалап алының «Чеди-Хөлдүң төп кожуун эмнелгези» күрүнениң бюджет албан чериниң хирургия салбырында палатаның эмчи сестразы Оксана Кыргысовна ШАКТАР-ООЛДУ шаңнаар.

Күш-культураны болгаш спортту сайырадырынга ачы-хавыязы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республикада шилиндек командаларның спортчу белеткелиниң республика

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ. Кызыл хоорай 2017 чылдың январь 31 №18

төвү күрүнениң бюджет албан чериниң директору Буян Вячеславович БУРБУЧУКТУ, Россия Федерациязының шилиндек командаларының спортчу белеткелдин федералдыг төвүнүң спортчу-инструктору Эрес Доржуевич КАРА-САЛДЫ шаңнаар.

Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы болгаш политиктиг идепкейлиг ажал-чорудулгазы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республикада күш-ажылдың хоочуну Николай Седен-Дамбаевич САТТЫ шаңнаар.

Күш-ажылчы чедишкinnerи дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле Тере-Хөл кожуун чагыргазының даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Лилия Чоодуевна БАГАЙ-ООЛДУ шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ. Кызыл хоорай 2017 чылдың январь 31 №19

БАГАЙ
ЧАҢЧЫЛДАР-
БИЛЕ ДЕМИСЕЛД
ЧАРЛААН

Кожуунга эр улусту VI чыыжы «Авырал» мелде өөредилге төвүн эрткен. Ооң фойезин Х.К. Тойбу-Хаа аттыг ушверлер школазының башкыларының аңгы-аңгы бөлгүмнерде кээп турар уругларның кылган ажыдарын болгаш өске-даа ушверлерниң ажилдары делгээш.

Чыышка келген чонга Тываның Хөй-ниити палатаның даргазы Хонук-оол Монгуш чыгуаалааш, агаар-бойдушту кадыг-дошкун шылгалдазы шыдамыккай туруштуу-бил эртип, ниитиниң малын чидирчок кыш ажыар дээш, тура-сруктуг ажилдап турарын демдеглед, байыр чедирген.

Чоннуң бо улуг чыыжы Бай-Тайга кожуунуң башкы Сергей Салчак биле чагырга даргазының хүлээлгезин күүседип турар Алдай-Мерге Ховалыг оларның саналы биле Бай-Тайга кожуунга 2017 чылды багай чаңчылдар-биле демиселдин чылы кылдыр чарлаан.

Шеңне КУУЖААН
Тээли СУУР

Тыва уран чүүлдүн сылдыстары

ЫРЛАРЫ КУТТУЛУБУШААН

Кижиниң назы-хары ул-дырга, амыдыралдың агай талалары аңгы-аңгы, ырап эгелээр. Аңгы-аңгы чок эдержи-п, аан эш-өөрү дуу оранче-руй баарга, оларны чок-п, сактыры дам баар. Ол-терминниң бирээзи, эки-кты, өөрүшкү-маңнайны-ды үлөжип чораанывыс-батый Кенеш.

Аның бир сураглыг оглу-мен 1960 чылдар эгезинде, 16-17 харлыг оолдар, тургаш, Кызылдың уран чилищезинге (ам колледж) өөренип, чаңгыс столга-рдывус. Бистер ынчан ону-оол дээр бис. Ийги курс-енип турумда, май айда-генертен аараан, инсульт-таашкын) алган кижини-мал ажаап, карактаары-өөредилгем каар ужурга-шкан мен.

Эрткен, 1970 чылдар эге-респондент апарганым-чангы тенек оолчугаш-даа-ат-сураглыг композитор-Кенеш-биле Тыва радиого-тап ужуражы берген бис. Эзэш-ле өг-бүлевис-биле-р бис. Ооң өөнүң ишти-ң ном үндүрер чериниң-у, дыка хей номнарны-ң ору, журналист Олуштай

Михайловна Баир.

Батый Монгушович 2014 чылдың февраль 23-те 70 хар-лааш, май 19-та айыылга тава-рышкаш, чок болганы бүгү тыва-чонга улуг чидириг, харааданчыг-болган.

Тываның улустуң чогаал-чызы, мерген сөстүг Черлиг-

Данзын-оолдарның, Кенештерниң өг-бүлөзи.

оол Кууларның 2014 чылдың-ноябрьда «Шын» солунга бижээн «Хөөкүй Батый чорта бээрге...» деп шүлүү сагыжывыста кезээде-арткан.

Көктүг-шыктыг Хөндергейниң-Үнгөн чечээ сырыннаан дег. Хөөкүй Батый хөрээвиске-Үнү-биле кыңгырткайнып-артып кагды.

Шынап-ла, Батый Кенеш ты-валарда ховар, катап-таттымас-онзагай баритон үнүг ыраажы

болгай. Ооң үнүн Тыва радионун, телевидениениң алдын фон-дузундан «Хөгжүмнүг байыр»-дамчыштыр ам-даа дыңнап чор-бис. Ооң кайгамчык ырыларын-барык 50 ажыг чылдарда ырлап-келдивис, моон-даа сонгаар ыр-лажыр бис. Ыры кижиниң ишти-ки сагыш-сеткилин чүгле көдүрүп,

бедидер эвес, кижини чурту-биле, чону-биле хини тудуш болурунга-сорунза дег дыртып турар күчүлүг-күш дээрзин Б. М. Кенештиң ыры-лары бадыткаан.

Күш-ажылчы базымын 14 харлыында-ла эгелээн. Шко-лачы оол тургаш бир дугаар «Чүгө черле хары читти» деп-ырының сөзү болгаш аялгазын-чогааткан. Ол ыры бо хүнге чедир-ынакшааннарның сеткил-хөөнүн-харылзаштырар бедик сүлдө

болуп арткан.

Ол бүгү чуртталгазында 200 ажыг ырыларны чогаадып, баянга ойнавышаан ырлап чо-раан. Ооң «Доозукчулар ырызы»-школаларның он-он чылдарда-ыдык ыры болу берген.

Б. М. Кенеш 55 чылдар-дургузунда Тываның проф-эвилелдер организациязынга, республиканың спорт болгаш-культура-массалыг ажылдарны-хөгжүдеринге улуг үлүг-хуузу-ни кириштирген. Ол ышкаш дээди-болгаш ортумак өөредилге чер-леринге, школаларга, уруглар-садтарынга хөгжүм башкылап, бүгү Тывага «Хүреш» агитмасса-лыг бригада-биле ыры-шоорлуг-аян тудуп, хоорайның аңгы-аңгы-албан черлеринге, кожууннар-га концерт программалары-биле, ниити ырылар тургузарынга улуг-дузаны чедирип чораан.

Өг-бүлелеривис дыка на-йыралдыг эдержип чордувус. Дыштаныр хүннерде бо-ла-бажынывыска «Кандыг олур си-лер, эштерим?» деп кире халып-кээр киж. Ол келгенде ыяап-ла-бир-ле каттырынчыг, солун чугаа-чугаалапкаш, ырлааш баар. Ын-дыг эш чоктанчыг болбайн аан. Хөөкүй Батый чорта бээрге, Дамырак суу даажы чидип, Хөңнүвүсте чадаганның-Дамыра хылы үзүлгөн дег — чоктанчыг-дыр.

Батый Монгушович Кенеш-РФ-тиң, ТР-ниң культуразының-алдарлыг ажылдакчызы, РФ-тиң, ТР-ниң спорттун хоочуну, самбо хүрешке ССРЭ-ниң спорт

мастери, РФ-тиң Журналистер-эвилелиниң кежигүнү.

Ол чораан болза, бо чылдың-февраль 23-те 73 харлаар, чок-болгандан бээр 3 чыл болур.

Композитор, ыраажы, шүлүк-чү, фотокорреспондент, жур-налист Батый Кенеш уругларга «Уттундубас школавис» деп ыры-чыындызын белеткеп тургаш, парладып четтикпейн барган. Ын-чалза-даа ону кады кыраан эжи-Олуштай Михайловна 2015 чыл-да композитор өөрү В. А. Танов, М. Х. Нурзат олар-биле парладып-үндүргени школаларга, ыры-башкыларынга улуг белек болган.

Б. М. Кенештиң чырыкче-үнмээн чогаалдары, фоточурук-тары кайы хей. Ону чыып кы-лыр улуг үлө эживис Олуштай-Михайловнаның, оолдарының-нүүрүндө. Оларны чыып, чырык-че үндүрүп шыдаар дээрзинге-эштери, бистер, бүзүрел-биле-идегеп артывыс.

Ынак чогаалчывыс Черлиг-оол Кууларның шүлүү-биле доо-зарын чөпшээрер:

Сеткилинден ужуп үнгөн-Аялгалар бүгү чонга-Чечектер дег белек болуп, Артып каарга, Батый-оолдун ады дириг.

Дус-Даг биле Торгалыгының-Арыг суу дег аялгазы-Туугай агып чытпааны дег, Арат чонга бараан болган — композитор.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ, хоочун журналист.

АЛДЫН ҮННҮГ ЫРААЖЫ

онун сеткилинче бодунуң ын-ныг ырлары-биле сиңнигип-е берген ыраажылар чоруур. дыгларның бирээзинге Өвүрнүн-н талантылыг оглу Дозураш-гуш дорт-ла хамааржыр. Алдын-үг аныяк ыраажы бөгүн бистиң-выска чораан болза, бо чылдың-т 31-де 37 харлаар турган ийик. арттырып каан өнчүзү — уян-аларын салым-чаянныг оолдар, лар күүседип чорууру.

та чаа ыраажының чырык адынга, ан ырыларынга тураскаадып респу-блиг «Айлаң кужум» деп мөөрейни-шти, төрөлдери, кожуунуң культура-акчылары, чаңгыс классчылары, эш-өөрү Хандагайтының Геннадий-аттыг культура бажыңыга чаңгыс-ле эрттиргеннер.

концерти көргөн кижилер: «Кандыг-чараш талантылыг оол боор!» деп, кил-биле кайгап, магадап олурар. Аныяк артистиң дугайында сак-ынны төрөл-чону чугаалап турду. ргейден келген оолдар, кыстар-нчыны самнап бээрге, көрүкчүлөр-аскап, чаптап көрдүлөр. Ол кезээге-штың чогааткан «Овуузуңнуг Оюн-», «Сеңээ ынак мен», «Дашкалар», «Сөс», «Чагаажыгаш», «Айлаң ку-», «Угулзалар», «Хандагайты» болгаш-а өске ырыларын республиканың-үгүндө келген ыраажылар болгаш-лер сагыш-сеткил кударай бээр хуул-күштүг кылдыр күүсеткеннер. «Айлаң-деп ыраажылар мөөрейинге Дозу-онгуштуң «Овуузуңнуг Оюн-Билик»-аш ырызын Солчур суурдан Сайын-Монгуш ындынналдыр бадырыпкаш, чаңналга төлөпиг болган. Оон ыңай-ргейден Сылдыс Тюлюш, Хандагай-Артыш Даржай, Дус-Дагдан Айну-р 1-ги, 2-ги, 3-кү чергениң лауреатта-ган. Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Сүт-өөн-Хемчиктен болгаш Өвүрнүн ырак-Рындан келген ыраажылар шупту-тус-

тузунда аттарга төлөпиг болуп, өртөктиг бе-лектер-биле шаңнатканнар. Ол ышкаш уран-чүүлге ынак ыраажыларга Дозураштың чоок-төрөлдери, өөнүң ишти, чаңгыс классчыла-ры, Хөндергейден, Чадаанадан, Кызылдан-келген кат-иелери, катааттары, амгы үеңиң-дериг херексели телевизорлар болгаш оон-даа өске өртөктиг белектер база хүндүлел-бижиктерни тывыскаан.

«Киж бодунуң салым-чолунуң дарганы-болур» деп үлөгер домак бар. Дозураш-Тимурович өг-бүлениң ортун оглу, ол анай-чажындан тура хөгжүмге сонугралдыг-болгаш, школага өөренип тургаш-ла, эш-өөрүнүн аразына бир тускай ырлаар-аяны-биле онзаланып, уран көрүлдөлөр-мөөрейлеринге киржип, тилекчи атты эди-леп келген. Республика чергелиг «Хамнаа-рак» база кожуун чергелиг мөөрейлерниң-идепкейлиг уран талантылыг киржикчи-«Алдын үнүг ыраажы» деп аттың эдилек-чизи база хей санныг хүндүлел бижиктер-биле шаңнадып чораан. Оон ыңай ол чүгле-хөгжүмге эвес, хүрешке база белең эвес-мөгелерниң бирээзи. Хостуг хүреш тала-зы-биле база шаңнал-макталы эңдерик. Черле харын, культурага-даа, спортка-даа-сонугралы бедик чораанын кат-иелери-сактып чугааладылар.

Аныяк ыраажы ырда кирген Хөндергейниң-чараш кызы Роланда Куулар (Монгуш)-биле-өг-бүлө туткан. Олар Угулза, Дозурак деп ат-тарлыг чаптанчыг оолдуг, кыстыг. Улуг уруу-Угулза амгы үеде Хөндергей школазының-6-гы класында тергини эки өөренип турар. Оглу Дозурак 8 харлыг. А аныяк ыраажы уруу-беш, оглу бир харлыг турда, чуртталгадан-чарлып чоруткан. Уруу ачазын кончуг эки-сактып чугаалаар, оглу ачазының ырлап-турарын чүгле видео дамчыштыр көргөш, чоктаар, авазындан айтырып туруп бээр. Роля боду суму чагыргазында аныяк спе-циалист. Дозураштың кат-иези Зинаида-Оюновна уйнуктарын карактажып, чагыг-сүмезин берип, кады чурттап орат. А Ролан-да база уругларын өскүссүрөтпейн, хамык-ажыл-агыын бодунуң эктинде чүктөп алган

кылып чоруур эрес-кежээ, үлөгерлиг аныяк-ава. Кады төрөөннениң деткимче-биле-өөнүң ээзиниң алдар адынга тураскаадып-сактыышкынның чогаадыкчы кезээзин-эрттирип алган. Уруглары кайызы-даа уран-талантылыг, эң ылаңгыя оглу Дозурак ачазы-ышкаш ырлаарына сонугралдыг, бичии-даа болза, ында-мында ырлаан-шоорлаан-турар. Адын безин ачазына атташ кылдыр-адаан оглу өзүп келгеш, эстраданың база-бир ыраажызы болур чадавас. Ам каш чыл-эртсе, Дозурак Монгуш улуг сценаларга ыр-лап үнүг кээр боор. Аважылар амгы үеде-Хөндергей суурда чурттап турар, ачазының-арттырып каан өнчүзүн архивинде шыжап-ап, камныг эдилеп чоруурлар.

Дозураш Монгуш Тываның база бир-онза булуңу — Өвүрге төртүтүнгөн болгаш-ындыг боор. Ооң чогааткан ырыларының-хей кезии төрөөн черинге, хуулгазынын-бойдузунга, чонунга тураскааттыган. Сактыышкынның кезээзинде аныяк оол-дар, кыстар Дозураштың ырларын бадыра-бээрге, дыңнап-ла оруксанчыг, чараш-ла-чорду ийин.

«Тыва эстраданың аныяк ыраажызының-чырык адынга тураскааткан мындыг чо-гаадыкчы кезээни Өвүрнүн культура-ажылдакчыларының бедик деңгелге баш-карганын демдеглевес арга чок» — деп, Роланданың угбазы Надежда Бады-Белек-овна өөрүп четтиргенин төрөлдериңиң-өмүнээзинден илеретти. «Дозураш бистиң-хеймер күдээвис, кончуг чараш уран талан-тылыг оолду боттарывыстың уругларывыс-дег хүндүлээр, ынак улус бис. Аныяк назы-нында «адының бажының хоя бергенинге»-муңгарап, үргүлчү сактып чугаалажып турар-бис» — деп чугаалап турду.

2010 чылдың март 17-ниң хүнүндө кара-сагыштыг, адааргак сеткилди кижиниң-холундан алдын үнүг ыраажы чаптанчыг-уругларындан, ынак эжинден, төрөл чонун-дан кезээ мөңгези-биле чарлып чоруткан. Чуртунга бараан бооп чораан Дозураш Мон-гуш ышкаш чогаадыкчы аныяктарны чону-алдаржыдып сактып, ыры-шоорун бадырып-чорууру дээрге езулуг-ла чоргаарал-дыр.

Ася ТЮЛЮШ.

ХЕК-ДАВАННАР (Чурумал)

Имир өттүр аткан даңгыны ышкаш-чырык чоорту өөскээни-биле кады-кулакка дыңналып келген таныырым-хоюг аялга дыңзывышаан, сетки-лимни манагзындырып, таалалдың-кавайына чайгай бээрге, төрөөн-булуңум Көп-Сөөк шынаазының-кедээзинде шаттар мээстериниң ак-көк хек-даваннары караамга бөкпек-бөкпээ-биле көстүгүлүп келдилер. Хоюңнаан аялганың ында-хаая-кыңгырт кынны кагылап турганының-аайы-биле хек-даваннар шилгедек-чиңге сыптарының кырында чөкпек-көк коңгулуурларын ол-бо талала-рынче чайгагылавышаан, дээр-биле-өңнөш көк бүрүлериң часкы хүн-херелдеринге уткуштур кылаарты-чада туткулуп турлар.

Чайгатканым хөгжүм аялгазы-хөвөң ышкаш хоюг чымчаа-би-ле мени эргеледип, хөлдер ыш-каш чалгып, чаптылып турда, чаш-шаамда акыларым, угбаларымның-кайда оъттап чорууру билдинмес-казыралар, молдургаларга сылдап, бот-боттарын «Кап-ла кара, борбак-кара кайда ойнап чорлар ирги»-дидип, баштактанчып ырлажып-сураглажырын-даа, чалыы шаамда-бодум сай чаштыг чиңге кара кыс-тарга «Чиргилчинниг чиңге ховаа-шивеңнеди Челер-Доруг» деп ырлап-чораанымын-даа сагынгыладым.

Ынчап таалап олурум-да, коңгулууржугаштар шың-гыр-шыңгырт кындыр элээн-дыңзыгылааш, ында-хаая коң-гур-коңгурт кынны кааптар коңгу-луурлар-биле кады соксай хона-бээрге, чүс-чүс адыштарның-часкаашкыннары мени оттурупту.

«Элдек шыңгырааш» деп сам-төне хона бергенинге хомудай-аарак, адыштарымны часкай-ла-бердим.

Салчак СОДУНАМ.

Совет чогаалдың төөгүзүндөн

“ЧОГААЛЧЫЛАР САЙЫДЫ”

“Чогаалчылар сайыды” азы чамдыкта “Чогаалчы сайыт” деп эш-өөрүнгө, ырак-чоок кижилеринге Александр Александрович Фадеев хөглүү-биле хүндүлөдип ададып чораан. Ол шолла-аттың тыптып келгени-даа анаа эвес. Александр Фадеев, шынап-ла, чогаалчылар сайыды чораан. Ол хөй чылдарда чогаалчыларның улуг эвилелин удуртуп, бодунуң чуртталгазын, ажил-ижин чогаалчылар-биле болгаш улуг Совет Эвилелиниң чечен чогаалы-биле холбаан. Бүгү совет чоннарның чечен чогаалының сайзыралына Александр Фадеевтиң салышкыны аажок улуг болган.

Александр Фадеевтиң тыва чогаалга салышкыны бар, ынчангаш ооң-биле холбаштыр бистер, тыва чон, ооң дугайында чугаалажып, сактыр ужурлуг бис. Чогаалчыны тыва чон эки билер, ооң чогаалдарын бодунуң дылына өөренип, номчуп чорааннар. Ооң номнары тыва дылче очулдуртунган. “Чылча шаптырышкын” (“Разгром”) деп романы 1953 чылда Тамба Салчак, Доруг-оол Монгуш оларның очулгазы-биле Тываның ном үндүрер черинге парлаттынган. Ону Юрий Кюнегеш биле Н. Тава-Самбуу олар редакторлааннар. База ол ышкаш 1955 чылда Юрий Аранчин, Салим Сюрюн-оол, Биче-оол Ондар, Доруг-оол Монгуш оларның очулгазы-биле улуг совет чогаалчының “Аныяк гвардия” (“Молодая гвардия”) деп романы тыва дылга парлаттынган. И. Эрчил-оол, М. Кенин-Лопсан олар редакторлары болганнар. А 1973 чылда “Метелицаның хайгылыдааны” (“Разведка Метелицы”) деп тоожузу Д. Монгуштуң очулгазы-биле болгаш Ю. Кюнегештин редакторлааны-биле парлаттынган.

Александр Фадеевтиң тыва дылче очулдуртунган чогаалдары харындаа тыва чогаалдың өөредилге номнарынча база кирип турганы дээр-ге, ооң чогаалдарын бедик үнелеп турганының херечизи болур. 1949 чылда Салчак Самба-Людуптуң тургусканы 7-ги класстың “Төрзэн литература” номунда “Аныяк гвардиядан” эгелерни делгереңгейи-биле кириген. А база-ла ол чылда Степан Сарыг-оолдуң тургусканы 5-ки класстың “Төрзэн чогаал” номунда “Метелица” деп чечен чугааны кириген. Ынчангаш тыва өөреникчи кижилер Александр Фадеевтиң чогаалдары-биле ортумак школадан-на эки таныш апарганы ол база ооң патриотчу кижиздилгезинге эки салдарлыг болганы чугаажок.

2002 чылдан бээр Россияның чогаалчылар эвилели Александр Фадеев аттыг шаңналды бир чылда-ла бир чогаалчыга тыпсыр кылдыр тургускан. Чечен чогаалга чедишкени база ону чон ортузунга эки суртаалдааны дээш, ону чогаалчыларга тыпсып турар. 2006 чылда Александр Фадеев аттыг шаңналды меңээ тывысканы дээр-ге-ле чон ортузунда чечен чогаалды суртаалдап турар ажилымны ожаап көргөш, ону деткээни деп билген мен.

Александр Фадеевтиң чогуу-на төрзөн чери Тверь облазында Кимры деп суур болур. Бөдүүн тараачын өг-бүлөгө ол 1901 чылдың декабрь 11-де төрүттүнгөн. 1908 чылда бүгү өг-бүлөзи Мурнуу-Уссурийск крайже (амгы Приморск край) көже берген. Ол

1912-1918 чылдарда Владивостоктуң коммерция училищезинге өөренип турган.

Александр Фадеев өөредилгезин ара кагаш, большевиктерниң чажыт комитетиниң даалгаларын күүседип, ол партияның кежигүнү болуп киргеш, Булыга деп шолла аттыг апарган. 1919-1921 чылдарда Ыраккы Чөөн

чүккө дайынчы хөделиишкннерге киришкен. Чүгө дээр-ге ол үеде Александр Фадеев чечен чогаал бижирин шенеп чораан. Бодунуң баштайгы чогаалы “Разлив” деп тоожуну Александр Фадеев 1922 чылда бижээн. Ук чогаал үениң амыдыралын көргүскөн болгаш сонуурганчыг, номчуттунгур чогаал болганындан чогаалчының ады база билдингир апарган.

“Чылча шаптырышкын” (“Разгром”) деп романы 1925-1926 чылдарда бижип тура, Александр Фадеев чогаал-биле ажилдаары дээр-ге-ле ол үениң төөгүзүн тургузары, келер салгалга ук үени дириг хөвээр арттырары деп эки медресеп билеп, ол олчаан чогаал ажилындан салдырмаан. “Чылча шаптырышкын” соонда чогаалчының ат-алдары бүгү ССРЭ-ге аажок алгып, делгезээн. А. Фадеевтиң “Чылча шаптырышкын” болгаш “Удэгеден сөөлгүзү” (“Последний из Уздэг”) деп романының болушуннары ыраккы Уссурий крайга болуп турар. Ол черде хамааты дайынының чоруп турганын делгереңгей тоожуп бижээн. “Чылча шаптырышкын” деп романы 1958 чылда «Юность наших отцов» деп аттыг кинофильм кылдыр тырттырган.

Александр Фадеев 1932 чылда ССРЭ-ниң чогаалчылар эвилелин тургузар талазы-биле Оргкомитеттиң кежигүнү болган. Оон улаштыр ук оргкомитеттиң даргазының оралакчызы, секретары, чигине секретары, баштаар черниң даргазы болуп 1956 чылга чедир ажилдаан.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында «Литературлуг солуннуң» кол редактору болуп, изиг түлүк дайынчы чылдарда чурттуң дайынга удур идеологиязын эки башкарганнарның бирээзи болуп. Краснодонга немец-фашист эжелекчилерге удур хөдөлүп турган совет аныяктарның чажыт организациязының дугайында «Аныяк гвардия» деп чогаалы 1946 чылда парлаттынган. Ук чогаал 1950-1980 чылдарда ССРЭ-ниң школаларының өөредилге программасына кирген, өөреникчи бүрүзүгө эки билдингир чогаал болуп. 1948 чылда ук чогаалды кинофильм кылдыр тырттырган. Чогаалчының «Аныяк гвардия» деп романы чон ортузунга, ылаңгыя аныяк-өскөнгө, патриоттук кижиздил-

ге талазы-биле ажил чорударда көскү бир чижек, боттук дуза болуп турган чогаалдарның бирээзи ол. Ынчангаш 1946 чылда Сталин шаңналының бирги чергези-биле шаңнаткан. А 1970 чылда Ленинчи комсомолдуң шаңналын алган.

ССРЭ-ге партияның болгаш чазактың чамдык чогаалчыларга хамаарыштыр (ылаңгыя М.М. Зощенко, А.А. Ахматова, А.П. Платонов) үндүрүп турган шиитпирлерин амыдыралга боттандырарда, Александр Фадеев бүгү чурттуң Чогаалчылар эвилелин удуртуп турар болганда, база-ла киржир ужурга таварышкан.

Ол чылдар чогаалчыларга кончуг дүшкүрлүг чылдар турган. И. Бабель, И. Мандельштам, Н. Гумилев, Н. Клюев, М. Цветаева, А. Баркова, В. Василенко, А. Ахматова, М. Зощенко, А. Платонов, Б. Пастернак, Н. Заболоцкий дээш оон-даа өскө шүлүкчүлөр, чогаалчылар репрессиялаткан. Элзэн хөй чогаалчылар чурттан үнүп чоруткан. 1946 чылда Зощенко биле Ахматованы чогаалчы эвес деп чарлаан, оларны карарткан Ждановтуң төөгүлүг доктаалын амыдыралга күүсеткен кижилерниң аразында А. Фадеев база бар. Ынчалза-даа ооң чүрээ, сагыш-сеткили дөмей-ле чогаалчы эш-өөрүнүң талазында болган. 1948 чылда М.М. Зощенкога ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелинден материалдыг дузаны чедирген. Нам-чазактың карартыр нүгүлдөп, хүлээп көрбөй турганы чогаалчылар Б.Л. Пастернак, Н.А. Заболоцкий, Л.Н. Гумилев, А.П. Платонов оларның салым-чолунага база киржип, материалдыг дузаны чедирип турган. Чижээ, А.П. Платоновту эмнетсин дээш, материалдыг дузаны ооң өөнүн иштинге дамчыдып берген.

А ол боду бодунга дайзын апарганын миннип, качыгдап эгелзээн. Ооң уламындан кадыкшылы база баксыраан. Хөй-хөй кижилер ону чогаалчыларга удур репрессия чоруткан кижилер кылдыр санап турганнар.

1956 чылдың май 13-те чогаалчылар сууру Переделкинод дачазына бодунуң-на револьверинден аттына берген. Ол хүн чогаалчы бодунуң сөөлгү чагаазын бижээш, СЭКП Төп Комитетинге адрестеп, арттырып каан. Ында мындыг сөстөр бар: «Бүгү чуртталгамны өргээним литература уран чүүлү партияның шын эвес удуртулганының хайындан өлгөн, ону эдип алыры ам болдунмас... Литератураны — ыдыктыгың ыдыктыгын — бюрократтарга болгаш чоннуң эң-не чыдып калган элементтеринге хердирери-биле каап берипкен... Литература — чаа ниитилелдин дээди чүүлү — куду көрдүргөн, узуткаттынган, төтөгелгенен. ...Мээң чогаалчы чуртталгам кандыг-даа утка чок апарды, ынчангаш шак бо нүгүл, хол, меге долган чыдыг чуртталгадан мен улуг өөрүшкү-биле чарлып тур мен... Мени авамның чанынга хөөржүдерин диледим».

Ол үеде бо чагааны Күрүнениң Айыыл чок чериниң комитеди кымга-даа көргүспейн, алгаш барган. Чүгө 1990 чылдың сентябрь 20-де СЭКП ТК-ның неделя санында үнүп турар бир парлалга органына ол чырыттынган. Улуг чогаалчының сөөлгү дилзэн — авазының чанынга чыттырарын — партияның Төп Комитеди ынчан тооп көрбөй барган. Александр Фадеевтиң Новодевичье хөөрүндө барып ажааган.

Александр Фадеев бодунуң үезиниң бурунгаар көрүштүг, чаартыкчы хөөнүг улуг чогаалчызы. Ол совет литератураның база бир арны, чедишкени болуп артар.

Сайлыкмаа КОМБУ, А. Фадеев аттыг медальдың эдилекчизи.

• Спорт • спорт спорт

УШУ МАСТЕРЛЕРИ

Ушуга Сибирь Федералдыг округу пионады Бурятияның найысылалы у хоорайга февраль айның эгезинде болуп Аңаа округтуң 8 командалары киржип, болгаш хууда бирги чер дээш маргылды киришкеннер.

Тожу кожуунда «Өлчей удазыны» деп уруу немелде өөредилге төвүнүң ушу талазы-биле Сергей Михайлович Оюннуң белеткээн өөреникчиси 4 алдын, 1 хүлер медальдарны ушунуң «Сандыг» ринге чаалап алганнар.

Сибирь Федералдыг округтуң 3 дакпыр чонну Сурга Хандыңмаа 60 килге, Тожунуң библиотеказының ажилдакчызы Рада Оюн, Тожу ортумак школазының өөреникчилери Ангелина Бурне Оюн болгаш Виктория Торжу олар чатка төлөптүг болганнар.

Тожунуң ушу командалының спортчулары Бурятияның найысылалына болган маргылдага барып киржиринге материалдыг деткимчелер спортчуларының ада-иелери, Тоора-Хемде садының удуртукчузу Вера Васильевна Зин «Азас» заповеднигиниң директору Иван Васильевич Демкин олар дузалашканнар.

Чурукта: Тожу кожуунуң шилиндек командалары кежигүннери Улан-Удэ хоорайда.

Бисти

Чурукту Сергей ОЮННУҢ архивинден

№ 15 ЛИЦЕЙ ТИИЛЭЭН

Кызыл хоорайның чуртталга бажыңнары чанында доштуг шөлдерге конькилзэн уруу оолдар кыжын эвээш турган. Чүгө дээр-ге, сылал кыжын дыка ыштыг болгаш, аңаа килээри тыныш органныңа дыка хооронго бооп болур.

Кыш эртип, агаар-бойдус элзэн чылып, хоорайда агаар шору арыг апаарга, бичии спортчулар бажыңнарының чанында доштуг шөлдерге конькилеп, маргылдааларны безин эрттирип турар.

Сөөлгү үеде мячилик хоккейни «Бенди» деп адаар кижилер тыптып келген. Чамдык кижилерге ол сөс хоккейниң кандыг-бир чаа хевириниң ады кылдыр билдингенинде хоккейлиг мячини англилеп «Бенди» деп англи дылдан дорт очулдурар болза, ыргак ышталыг. Бендини азы мячилик хоккейни ойнаар дүрүмнери аразында улуг эвес ылгалдыг.

Бендиге азы мячилик хоккейге маргылдаа Кудумчузунуң № 95 бажыңының чанында шөлгө эрткен. Аңаа Кызылдың бичии оолдарының элзэн командалары киришкен. Хоорайның №15 лицейи командасы ук маргылдаага тиилзэн. Маргылдаа «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның салбыры, Аныяктар херектериниң талазы-биле спорт яамызы организастан эрттирген. Маргылдаа тилекчилеринге шаңналдарны Кызыл хоорай Төлээлекчилер хуралының депутаттары тывыскан.

Чурукта: Бенди азы мячилик хоккейге маргылдаа уезинде.

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының парлалга алды.

«ШЫННЫҢ» ПОЧТАЗЫНДАН

50 ЧЫЛ ШӨЛЭЭ ЧОК
АЖЫЛДАП ЧОРУУР ДАРГА

Бо 2017 чылда «СЭКП-н XXII, БАЛКЭ-нн XV ээдилериниң шиитпирлени амыдыралга боттанды. Октябрьниң Социалисттер Революциязының 50 чыл төлөптүг уткуур!» деп кыйырыгың адаанга Берт-Даг 10-л школазының ийги доочулары уруглар 16 кижилер, 8 кижилер, сөөлгү коңганы сип, башкыларывыс-биле амырлашкандан бээр 50 чыл тур. Школачы эштеривис аранда кандыг кижилер чок дээр; түг-баштак, омак-сергек, тол-томаанниг, эрес-кежээ, ыл-чассыг, угаангыр-сагынгыр! чыс классчы эштерим школаны эш, боттарының сонургалының биле янзы-бүрү мергежилгелер алганнар. Оларның аразында башкы, дагжы, уран-шеверлер, технолог, зоотехник мал эмчизи, урукчузу, тудугчу болгаш совет-органнарының ажилдакчылары олар мергежилдериниң аайы-тыва күрүнениң хөгжүлдесинге анык эвээш эвес үлүг-хуузу келгеннер. Ам бо хуннерде аус хундүлүг дыштанылгада, алуустуң ажи-төлдерин кайып, оларның эвээш-биче мал-азыражып, хире-шаавыс-биле алажып чор бис.

Бо кел чыдар Шагаа байыр-ың бүдүүзүндө Тывамның чонурларның өгбө солуну «Шынны» шытыр чолукшулушаан, чаңгыс амы, 50 чыл дургузунда солутту-бээр клазым даргазын, чаңгыс амы-өөрүмнүң дилээ-биле амыр бодай-дыр мен. Ооң адын Николай Куякпанович дээр. Ол, бо хуннерге дээр бистиң амыр даргазы албан хүлээлгени өлөөк чокка, чаңгыс ай-даа алап дыштанмай ак сеткилдиг амыр чоруур. Аңаа улуг деткимчени

Николай Куякпановичниң өөнүң ишти Валентина Карбаевна көргүзүп турар дизе хөөредиг болбас. Олар кайы-зы-даа Тес-Хем кожунунуң хундүлүг чурттакчылары.

Бистиң бо чаңгыс классчыларывыс, Николай Куякпанович биле Валентина Карбаевна, чүгле боттарының кылып чоруур ажилына негелделиг болгаш үлөгерлиг эвес, а бистерге, чаңгыс классчыларына, база ындыг негелделиг болгаш үлөгерлиг өг-бүлө болуп чоруурлар. Оларның амыдыралы бо шагның аныак-ескеннеринге база үлөгер чижек болуру чугаажок.

Коляның күш-ажыл дептеринде хей допчулал чок. Ол чамдык кижилер ышкаш ыңай-бээр көжүп, ажилдың чиигин, акшалынын, ал-дар-аттыын сүрүп чорбаан. Ол 1967 чылда он классты бистиң-биле кады дооскаш, Иркутскиниң көдээ ажил-агы институтунуң зооинженер мергежилниң салбырынче өөренип киргеш, ону 1972 чылда чедишкенин дооскан. Ол-ла чылын студент партадан удуртукчу столче шилчип, Тываның дуржулга станциязының сүт-бараан фермазының кол зоотехниги, республиканың көдээ ажил-агы адырынга удуртукчу ажилдарга ажилдаш, хундүлүг дыштанылгаже үнген.

Ол чүгле шилип алганы мергежи-

линиң албатызы эвес, а дөрт ажи-төлүнүн ынак адазы база ол-ла Иркутски-ниң эмчи институтун дооскан Тес-Хем кожунда хундүткелдиг Валентина Карбаевнаның быжыг чөлөнгийи, туруштуг эжи. Олар ажи-төлүн шуп-тузун бут кырынга тургузуп, өстүргеш, оларны дээди эртем-билигге чедирип кааннар. Уруглары найысылал Кызылда эрес-шудургу ажилдап чоруурлар. Улуг уруу башкы, ортуну экономист, а бичизи «Бышпаан Чодураа» дижири-вис, ам «Быжа берген Чодураа» авазы ышкаш эмчи мергежилди чедип алган.

Чаңгыс классчыларывыс Коля биле Валяның бажың-балгадындан улус үзүлбес, кирген кижилер сүттүг шайын, хойтпаан ишкеш үнер. Кайы-зы-даа туттунгур-кежээ, эрес-шоваа, кайызы мурнаарыл инектерин саар, аш-чемин кылыр. Олар бо хуннерде хундүлүг дыштанылгада-даа бол, арга-сүмезин аныактарга берип, оларның хундүткелин чаалап ап чоруурлар.

Бо хуннерде кезек идепкейлиг чаңгыс классчылар чыгып, клазывыс даргазы-биле школа доосканывыс-тан бээр бежен чыл болган оювусту демдегеп эрттирер сорулгалыг бис. Тес-Хем кожунунуң Берт-Даг ортумах школазының 2017 чылда школага бир дугаар өөренип кирер бирги классчыларга кандыг белектиг баарывысты сүмележир бис. Клазывыс даргазының биске сагындырганы-биле Россияга 2017 — Экология чылынга, Тыва Республикага чылдың-на ноябрь 21-де Адалар хунун чүге эрттирер турарына, «Тыва эр кижиниң хажык чок күүседир дүрүмүңге хамаарышкан диспуттарны эрттирер талазы-биле ажилдарны өөреникчилер ортузунга кылып чорударын планывыста кирип турар бис.

Ынчангаш чаңгыс классчы эштеримге, ыдык Тывамның бүгү чонунга бо кел чыдар Шагаа байырлары-биле кадыкшылды, омакшылды, ак орукту, бурунгаар сорулгалары чайгаар-ла бүдүп турарын күзеп тур мен. Курай-курай-курай! Ындыг-ла болзунам, өршээ бурган!

Даржай-оол УШТУЛАН,
Берт-Даг ортумах школазының
1967 чылдың доозукчузу.

ЭМЧИЛЕРГЕ МӨГЕЙИГ

Эрткен чылдың ноябрь айда ханым ба-зыышкыны улгаткаш, чүрээм аары кирип, хүнзедир эм ижеримге-даа, батпас болган. Солагай талакы холум, будум ыстап, кылаш-таарым баскырап эгелээн. Ажил шагы төнер дей бергенде, Барыын-Хемчиктин кожуннар аразының медицина төвүңге чеде бердим.

Баштай ЭКГ-ге тырттырып алгаш, кардиолог эмчиже кире бээримге, ооң харызын көргеш, эргелекчи Валентина Орус-ооловнаже долгапты. Бирги хан-дамыр салбырының аарыг улустар хүлээп алыр чериниң эмчи сестралары найысылалда Тываның хан-дамыр төвүнүң эмчилери-биле долгажып, арга-сүмө айтырар болду. Мени ол-ла дораан берге аарыг улус палатазынга чыттырып, аппаратка кожуп, дамдылады берген.

Эмчилерниң-даа, эмчи сестраларының-даа аарыг улуска эвилең-ээлдээн эскердим. Кандыг-даа берге байдалдыг улус кээрге, 3-4 хонук иштинде бут кырынга тургузуп каарын магададым. Палаталарның арыг-силиин чүү дээр, хүнде үш катап аштап чуур. Аш-чеминиң шынары дыка-ла эки апарган-дыр деп аарыг улустар чугаалажып чыттывыс. Кожунунуң төп эмнелгезиниң улуг эмчизи Адыгжы Алексеевич боду аарыг улустуң кадыкшылының байдалын айтырып, сагыш-човап турду.

Бирги хан-дамыр салбырында 37 ажилдакчы (эмчилер, эмчи сестралары, санитаркалар...) бар. Аңаа бир чылдың дургузунда дыка-ла хей аарыг улуска дузаны чедирген. Салбыр чогуур дериг-херекселдер-биле четчелеттинген. Аныак эмчи Айдыс Сергеевич аарыг улустуң чүрээ, ханының базыышкынын хондур хынаар, аппараттарны шалыпкыны кончуг кожуптар болду.

Аныак психолог эмчи Сай-Суу Ивановна оожум хөгжүмнү салып алгаш, аарыг улуска аңгы-аңгы сула шимчээшкенин кылдыртып, логопед эмчи Шончалай Чылбак-ооловна инсульт соонда чугаазы баксырай берген улус-биле идепкейлиг ажилдап турарлар. Эртенгиниң 9 шакта-ла Валентина Орус-ооловна, Айдың Маадырович, Сайлан Ужар-ооловна аарыг улусту эргий кезип, кадыын хынап, эмчи сестраларына немей даалгаларны берип турду.

Бирги хан-дамыр салбырынга баш, чүрек тырттырар аппараттар турган болза, аарыг улуска оон-даа таарымчалыг байдалды тургузар ышкаш. Амыр-дыш чок ажилдыг эмчилеривиске, эмчи сестраларына, аарыг улус азырап турар санитар уругларга, поварларга, буфетчицага эмнедип чыткан улустуң мурнундан өөрүп четтиргенивисти илередип тур мен. Кел чыдар Шагаа-биле аныак коллективтин ажил-ижинге чедишкенин, аас-кежикти, кадык-шылды күзеп тур бис.

Антонина ШЫЫРАП.

АНГЫШТЫҢ
ДУГАЙЫН
НОМЧААШ...

Январь 26-да үнген №8-ын солунда журналистлыкмаа Комбунуң «Чы-ш диген сылдыс изи» чүүлүн номчааш, бо лдү бижириңче сагыш-килим мени албадапты. Чан, 2004 чылда, аныак-лист Шангыш Монгуштуң ин «Хемчиктин сылдызы» ан номчааш, дыка хараа-ен. Мындыг тайбыч үеде, -барып Тыва чуртунга, -чиде бээр, журналист-аңжылы ындыг коргунчуг үе-дир аа деп, кайгап-ха-даан мен.

Шангыш Монгуштуң дугайын-чааш, база катап 13 чыл-аар Шангыштын читкен ин номчааным сактып кел-нагай ховар талантылыг-ындыг салымга таваржып-тергенинге кым хомуда-ва-да-иезинге, чоок улузунга-а берге болганы чугаажок. -с-батпас дилээшкенин, -шкыннар, хөлзээшкенин... -а безин кижиниң экизин-деп чугаа база уткалыг хе-

вирлиг. Шынап-ла, амыдыралдан көрүп чоруурга, эң-не ховар-талантылыг улустуң назыны кыска боор-дур. Дыка-ла онза бүдүштүг, чечен чогаалга сундулуг оол өзүп орган-дыр. Шангыш 15 харлыг тургаш ши бижип эгелээн дээр-зин номчааш, кайгаар-дыр мен. Ши дээрге — чечен чогаалдың база бир нарын жанры ышкыжыл. Алыс башкы кижилер, авазы Валентина Бегзиевна огулунуң чечен чогаалга сонургалы от-турунга салдарлыг болган боор деп бодаар мен.

Ындыг тура-сорукут, дидим, бурунгаар көрүштүг оолдун эрте-чиде бергени харааданчыг-дыр. Ужуп бар чыткан куштуң чалгы-нын сый адыпканы дег, чалыы оолдун талантызы, назыны элек-ке узуткаттыңан. Шангыш дег төлөптүг оолдар Тыва чуртувуста хей. Олар — бистиң чоргааралы-выс, чөлөнгийивис. Журналист Шангыш дег оолдар өзүп орап салгалга үлөгер-чижек болур.

Ынчангаш Шангыш Монгуш-туң авазы Валентина Бегзиев-нага, ачазы Василий Дүдүкпен-овичиге ындыг төлөптүг оолду өстүрүп кижизидип кааны дээр, мөгөөр-дир мен.

Олчатмаа ХОВАЛЫГ.
Чаа-Хөл суур.

АДААРГАК СЕТКИЛ

Адым каастаан мөңгүн чүген
Алыксанчыг-дыр бе, эжим?
Анай-караң менде орап
Адаарганчыг-дыр бе, бажа?

Мындыг кожан ырыны эрги шагда аныактар ойтулааш деп оюнунуң үезинде ырлажып чораан. Ынчаарга мен кожан ыры-даа дугайында эвес, кижилерниң аажы-чаңында адааргак багай сеткил дугайында бижип, номчукчуну чугааже чалаар са-гыштыг бо чүүлү бижип эгеледим.

Адааргал, адааргак сеткил дугайында кижилер бүрүзү эки билер. Чаңгыс черде кады ажилдап турар эжиниң азы кожанзының хууда чедишкенинне, талантызынга (салым-чаяанынга) адааргал сагыш-сеткилден ыравайн чорааш, демги кижини көөр хөөн чокталып, куду базарын бодааш, ол кижиге удур ба-гай хоп-чип чугаалар тарадыр хандыр чүве угаап-бо-даваас кижилерни аравыста чок деп болбас. Ындыг улус боттарының ол багай чаңын эскерип билбейн чоруур чадаваас. Чайлыг үелеринде чыгып келгеш, чалгаа чазып солун чугаалажып ор-гаш, солун чугаа-төнерге, улаштыр-ла ол-бо кижиниң чуртталгазында солун чүүлдерни сактып чугаалажып, шагда бир-ле эдержип чораан эш-өөрүн, чаңгыс классчыларын сактып, ол улустуң чуртталгазын төөгүп чугаалаары дээр-ле, чыланнаны хораны дег, хоп-чипти тарадып эгелээни ол.

Шыны-биле алырга, адааргал дээр-ле эң-не багай аажы-чаң-дыр. А шажын езузу-биле алырга, эң-не аар бачыт кижини үргүлчү куду базып алган чоруур, ишти-баарын оя чип келир багай энергияны бодунга чыып алганы болур. Ынчангаш кижилер бүрүзү

мону ыяк билип, утпайн, аңаа алыспайн оваарнып чоруур болза эки деп бодаар мен. Мону номчааш, «Шынның» номчукчулары меңээ катчып, боттарының санал-оналын солунуң арыннарынга бижип чырыда бээр дээрзинге бүзүрелим улуг.

Ам амыдыралдан бөдүүн чижектен кирип көрейн. Бир өг-бүлө улус банкыдан кредит акша алгаш, немеп тургаш, кижилер холундан чийк маши-на садып алгаш, огулунга мундургаш, ырак-чоок чоруун кылып чоруп турганнар. Ону көргөн тө-релдери өттүнүшкеш, машина садып алырын планнап, мал-маганын-даа садып турарлары бар, таныш-көрүштеринден чегдинип турарлары-даа бар. Мундурар кижизин чок-даа улус огу, кызын, күдээ-хүрегеннерин чолаачыга өөредип дойлу-ла эгелээнер.

Мындыг чижектерни хейү-биле чугаалап болур. Чугаа узай бээр дээр чаңгыс чижек кирип олурарым бо. Черле ынчаш ырлаар, сыгыртыр, хөөмөйлээр, хөгжүмчү кижилеривиске, амыдыралдың шын оруун тып, аас-кежиктиг чурттап чоруурларга, бай-шы-далдыг апарган кижилерге адааргаарлар кайы хей.

Адааргал сеткил кижиниң ишти-хөңүн карартып, хей-аадын куду базып алгаш чорааш, бир шагда ол кижиниң өжээ-кылыын-даа өөскүдүп болур дээрзин оваарып, оон чайлап чорааны-ла дээр. Адааргал-дан адырып, кижилер бодунуң хире-шаа-биле ажил-дап, чурттап, эки кижилерни мактап, дузалапкы дег кижилерге дузалажып, бот-боттарывысты деткижи-п, хундүлөжип чоруур бодум шаам-биле кончуг-ла күзээр-дир мен.

Белек-оол МОНГУШ,
пенсионер.
Кызыл хоорай.

Хөмчээли 2 парлаар ама. Тираж 5231.
Нөмөрни парлалгаже дужааганы. грав
эзугаар — 21.00, хөрөк кырында — 18.00.